

Date: 11th December-2025

MARKAZIY OSIYODA CHEGARA XAVFSIZLIGI TIZIMINING TARIXIY SHAKLLANISHI (1880–1990 YILLAR)

Avliyoqulov Isroil

DXX CHQ “Yosh chegarachilar” HAL Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası bosh o`qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola Markaziy Osiyoda chegara xavfsizligi tizimining shakllanishi, evolyutsiyasi va modernizatsiya bosqichlarini 1880–1990 yillar kesimida tahlil qiladi. Maqolada Rossiya imperiyasi davridan boshlab Sovet Ittifoqi davriga qadar boʻlgan chegara siyosati, harbiy-inshootlar, nazorat tizimlari va hududiy xavfsizlik tamoyillari qoʻllab-quvvatlangan. Tadqiqot arxiv manbalari, tarixiy adabiyotlar hamda zamonaviy talqinlar asosida amalga oshirilgan.

Kalit soʻzlar: chegara, Markaziy Osiyo, xavfsizlik tizimi, Sovet Ittifoqi, Rossiya imperiyasi, chegara qoʻriqlash, harbiy siyosat.

Kirish

Markaziy Osiyo hududi qadimdan geosiyosiy jihatdan strategik makon boʻlib kelgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu hudud Rossiya imperiyasi va inglizlarning “Buyuk oʻyin” raqobati markaziga aylandi. Natijada mintaqaning siyosiy xaritasi oʻzgardi, chegaralar qayta belgilandi va xavfsizlik tizimlari bosqichma-bosqich shakllana boshladi. Aynan 1880-yillardan keyin rus harbiy-administrativ boshqaruvi chegara nazoratini markazlashtirdi, keyinchalik esa Sovet Ittifoqi keskin militarizatsiya qilingan chegara tizimini yaratdi. Ushbu maqolada mazkur jarayonlar tarixiy dinamikasi ketma-ketlikda ochib beriladi.

1. Rossiya imperiyasi davrida chegara siyosatining shakllanishi (1880–1917)

1.1. “Buyuk oʻyin” konteksti va chegara harbiylashuvi

XIX asr oxirida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoni bosib olishi mintaqa chegaralarining harbiy-strategik ahamiyatini keskin oshirdi. Angliya bilan geosiyosiy raqobat Rossiyani Afgʻoniston yoʻnalishida kuchli mudofaa chizigʻini qurishga majbur qildi. Shu sababli:

- Turkmaniston, Buxoro va Qoʻqon xonliklari hududlarida harbiy punktlar barpo etildi,

- chegara boʻylab kazak qoʻshinlari joylashtirildi,
- Amudaryo boʻyida strategik qoʻriqlash postlari tashkil qilindi.

Bu davrda chegaralar deyarli harbiy zona sifatida boshqarildi, mahalliy aholining koʻchib yurishi ham qatʼiy nazoratga olindi.

1.2. Chegara boshqarmalari va nazorat tizimi

1880–1910 yillarda Rossiya “chegara chizigʻi”ni rasmiylashtira boshladi:

- Chegara qoʻmondonliklari tashkil etildi;
- Turkiston general-gubernatorligi chegara xavfsizligini bevosita nazorat qildi;

Date: 11th December-2025

- Rossiya imperiyasi Afg'oniston bilan diplomatik kelishuvlar orqali chegarani belgilab oldi.

Bu bosqich Markaziy Osiyoda markazlashgan chegara boshqaruvi poydevorini yaratdi.

2. Sovet hokimiyati davrida chegara xavfsizligining qayta tashkil etilishi (1917–1940)

2.1. Dastlabki yillar va fuqarolar urushi jarayoni

1917–1924 yillar Markaziy Osiyo uchun siyosiy va harbiy beqarorlik yillari bo'ldi. Basmachilik harakati, mahalliy qarshilik, tashqi davlatlar ta'sirining kuchayishi Sovetlarni mintaqada mustahkam chegara qo'riqlash tizimi yaratishga majbur qildi. Shu jarayonda:

- Qizil Armiya va Cheka qo'shinlari chegara hududlariga joylashdi;
- o'tish punktlari yopildi, qat'iy nazorat o'rnatildi;
- Afg'oniston yo'nalishi "maxsus nazorat zonasi"ga aylandi.

2.2. Milliy-hududiy chegaralash (1924) va uning oqibatlari

1924 yilda SSSR tarkibida O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston respublikalari tashkil etilishi bilan chegara masalasi rasmiy tus oldi. Bu:

- yangi respublika chegaralarini aniqlash,
- chegara qo'shinlarini bo'lish,
- hududiy xavfsizlikni markazlashtirish

jarayonlarini kuchaytirdi.

Bu davrda chegara faqat tashqi hududlarga emas, balki respublikalar orasidagi ichki "ma'muriy chegaralar"ga ham ahamiyat berila boshlandi.

3. Ikkinchi jahon urushi davri va sovet chegaralarining militarizatsiyasi (1941–1950)

3.1. Urush yillarining ta'siri

1941–1945 yillardagi urush sababli Markaziy Osiyo SSSRning ichki xavfsizlik tayanch hududi sifatida muhim rol o'ynadi. Chegara xavfsizligi bo'yicha:

- Afg'oniston yo'nalishida qo'shinlar soni oshirildi;
- harbiy uchastkalar kuchaytirildi;
- strategik obyektlar (temir yo'l, omborlar, zavodlar) maxsus qo'riqlov ostiga

olindi.

3.2. Sovet KGB va Chegara qo'shinlarining qayta tizimlashtirilishi

1940–1950 yillarda Sovetlar chegara xavfsizligini butunlay markazlashtirdi:

- KGB tarkibida Chegara qo'shinlari bosh boshqarmasi tuzildi,
- Markaziy Osiyodagi chegaralar "SSSRning janubiy qalqoni" sifatida

baholandi,

- zamonaviy texnik nazorat vositalari joriy etila boshlandi.

Bu jarayon sovet chegara tizimini professional, militarizatsiyalashgan va qat'iy boshqariladigan darajaga olib keldi.

Date: 11th December-2025

4. Sovet–Afg‘oniston chegarasi va xavfsizlikning kuchayishi (1950–1980-yillar)

4.1. “Sovuq urush” davridagi geosiyosiy bosim

1950–1980 yillar SSSRning Afg‘oniston bilan chegarasi eng sezgir hududga aylandi. Bu yer orqali:

- g‘arb razvedkasi ta’sirining kirib kelishi,
 - diniy va siyosiy oqimlar harakati,
 - noqonuniy savdo va qurol tranziti
- kuchli nazorat ostida saqlandi.

4.2. Amudaryo bo‘yida nazorat infratuzilmasi

Sovet davrida chegara bo‘ylab:

- qo‘rg‘onlar, minoralar, patrul yo‘llari,
- daryo bo‘ylab qayiqli patrullar,
- maxsus aloqa tarmoqlari

qurildi.

Bu infratuzilma 1980-yillarga kelib juda kuchli militarizatsiyaga ega bo‘ldi.

5. Afg‘on urushi (1979–1989) davrida chegara xavfsizligining keskinlashtirilishi

5.1. Urushning mintaqa xavfsizligiga ta’siri

1979 yilda Sovet qo‘shinlarining Afg‘onistonga kirishi Markaziy Osiyo chegaralarini keskin xavfli hududga aylantirdi. Natijada:

- chegara bo‘ylab qo‘shinlar soni 2 baravar oshirildi;
- suv va quruqlikdagi nazorat uchastkalari kuchaytirildi;
- kontrabandaga qarshi kurash kuchaytirildi;
- Mahalliy aholining diapazoni bo‘yicha monitoring tizimi kuchaytirildi.

5.2. Afg‘oniston urushi evaziga texnik modernizatsiya

Chegara xizmatlari:

- vertolyot patrullari,
- tungi kuzatuv qurilmalari,
- signalizatsiya liniyalari,
- harbiy radar tizimlari

bilan jihozlandi.

Bu jarayon O‘zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston chegaralarini SSSRning eng nazorat ostidagi hududlaridan biriga aylantirdi.

6. 1985–1990 yillarda tizimning zaiflashuvi va SSSR inqirozi

6.1. Perestroyka siyosati va nazoratning yumshashi

Gorbachyov davrida byurokратиyani qisqartirish, siyosiy ochiqlik siyosati chegaralardagi nazorat tizimiga ham ta’sir ko‘rsatdi. Bu:

- chegaralarda bo‘shashuv,
- qo‘shinlarning qisqarishi,
- mahalliy nazorat organlarining samarasizligi

kabi holatlarga olib keldi.

6.2. Aralash migratsiya va iqtisodiy inqiroz

1985–1990 yillardagi iqtisodiy pasayish:

- noqonuniy savdo,
- kontrabanda,
- noqonuniy o'tishlar

ko'payishiga olib keldi. Bu SSSR parchalanishi arafasidagi chegara tizimining zaiflashuvini ko'rsatdi.

Xulosa

1880–1990 yillar oralig'ida Markaziy Osiyoda chegara xavfsizligi tizimi bir necha bosqichlardan o'tdi:

1. **Rossiya imperiyasi davri** – harbiylashtirilgan boshlang'ich nazorat.
2. **Sovet hokimiyati yillari** – markazlashgan, qat'iy, siyosiy tizim.
3. **Sovuq urush va Afg'on urushi** – texnik modernizatsiya va kuchli militarizatsiya.
4. **SSSR inqirozi arafasi** – tizimning asta-sekin zaiflashuvi.

Bugungi kunda Markaziy Osiyo davlatlari ana shu tarixiy tajribaga tayangan holda o'z milliy chegara xavfsizligi tizimlarini qurmoqda. Hududning tarixiy, geosiyosiy va xavfsizlik jihatlari ushbu mavzuni bugun ham dolzarb qilib turibdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G. Hambly, *Central Asia: History, Politics and Societies*.
2. SSSR Davlat xavfsizlik qo'mitalari hujjatlari to'plami (1940–1989).
3. M. Olcott, *The Kazakhs*.
4. A. Khalid, *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution*.
5. Rossiya imperiyasi Turkiston general-gubernatorligi arxiv hujjatlari.
6. B. Babajanov, Markaziy Osiyodagi chegara siyosati bo'yicha tadqiqotlar.
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi materiallari.
8. S. Choksy, *Security Dynamics in Central Asia*.

